

Հ. Փափազյան

ՄԻ ԷՋ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

XV դարը հայ ժողովրդի պատմության սակավ ուսումնասիրված շրջաններից մեկն է: Երկրում տիրող քաղաքական անապահով պայմանների, անընդհատ ասպատակությունների ու ավերածության, և այդ պատճառով ստեղծված տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի անկման հետևանքը հանդիսացող պատմական սկզբնաղբյուրների համարյա բացակայությունը թույլ չի տալիս քիչ թե շատ ընդարձակ լուսաբանման ենթարկել այդ դարի պատմությանը վերաբերող այս կամ այն հարցը: Բավական է նշել այն փաստը, որ դեռ մինչև օրս հրապարակի վրա չկա XV դարի քաղաքական կյանքի պատմությանը նվիրված մի ամբողջական աշխատություն, մինչդեռ XV դարի պատմության հարցերի լուսաբանումը շատ կարևոր նշանակություն ունի մեր ժողովրդի հետագա դարերի պատմության ուսումնասիրության համար: XV դարը, ինչպես ընդունված է ասել, հանդիսանում է հայկական ֆեոդալիզմի եզրափակիչ դարը, երբ պատմության թատերաբեմից դուրս են գալիս հայ խոշոր ֆեոդալական տների վերջին ներկայացուցիչները: Նրանցից շատերը բռնի, թե կամավոր կերպով հավատափոխության ենթարկվելով ասիմիլյացիայի են ենթարկվում երկրի նոր՝ քոչվոր տիրակալների կողմից, շատերը ուղղակի զրկվում են իրենց կարողություններից և բոլոր իրավունքներից, ոմանք էլ ստիպված են լինում հոգևոր կարգ ընդունել և այդպիսով պահպանել իրենց իշխող դիրքը հայ աշխատավորության նկատմամբ:

Հայ աշխարհիկ ֆեոդալականության ոչնչացման այս պրոցեսը, բավական երկար է տևել և ուղեկցվել է դեռևս իրենց իշխանական դիրքերը պահպանած հայ ֆեոդալների կողմից տարբեր ձևերով արտահայտվող Վիճակագրության և պայքարի փաստերով:

Այս տեսակետից առավել մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում XV դարի 30-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանի հայ ֆեոդալականության աշխարհիկ և հոգևոր ներկայացուցիչների կողմից ծավալված գործունեությունը, որը սլատշաձ ուղադրության չի արժանացել մեր պատմաբանների կողմից:

Հանկ Թեմուրի մահից հետո (1405) կարճ ժամանակում Կարա-Կոչունյու Կարա-Տուսուֆը կարողացել էր տիրանալ ոչ միայն Հայաստանին ու Ադրբեջանին, այլև իր իշխանության տակ միավորել նախկինում Հուլավյան իշխանության ենթարկվող երկրների մեծ մասը: Արևելյան այս բռնակալի ստեղծած պետությունը մեկն էր Արևելքի այն պետություններից, որոնք ոչ այլ ինչ էին, 'եթե ոչ ժողովուրդների «պատահական» և քիչ շաղկապված կոնգլոմերատներ, որոնք տրոհվում էին ու միավորվում, նայած այս կամ այն նվաճողի հաջողություններին կամ պարտություններին»¹, որովհետև նրանք չունեին իրենց «տըն-

¹ Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հատ. 2, էջ 342:

տեսական բազան և ներկայացնում էին ժամանակավոր ու անկայուն ռազմավարչական միավորներ»¹:

Եվ ահա շուտով Կարա-Յուսուֆի ստեղծած ընդարձակ պետության համար վրա են հասնում անհաջողության տարիները: Որովհետև Կարա-Յուսուֆը չէր ճանաչում խորասանում իր հոր գահը ժառանգած Լանկ Թեմուրի որդու Շահրուխի գերիշխանությունը, վերջինս 1420 թվականին մեծ բանակով շարժվեց դեպի Ադրբեջան: Սակայն Կարա-Յուսուֆը, նախքան նա ճակատամարտ կտար Շահրուխի զորքերի հետ, հանկարծամահ եղավ, և նրա բանակը բարոյալքվեց ու ցրվեց: 1421 թվականին նրա որդուն՝ Իսքանդարին հաջողվեց հապճեպ կերպով հավաքել ցրված զորքերը, սակայն, Ալաշկերտի դաշտում, որը Կարա-Կոյունլուների գլխավոր կայանն էր, տեղի ունեցած երեք օր, երեք գիշեր տևող ճակատամարտում նա պարտություն կրեց ու փախավ: Նույն թվականին, երբ Շահրուխը վերադարձավ խորասան, Իսքանդարը եկավ Բավլիզ և դրավեց իր հոր գահը²:

Իսքանդարի իշխանության շուրջ 16 տարի տևող ժամանակաշրջանում (1421—1437) հայկական աղբյուրների բնորոշմամբ հայ ժողովուրդը գտնվում էր «յամենայն շար և ի դառն և ի նեղութեան ժամանակի յորում ամի բոլոր աշխարհս Հայոց ի յառ և ի յաւարի, ի սուր և ի գերութիւն մատնեցաւ»³: Եվ իսկապես այդ տարիները ի էին անընդհատ ընդհարումներով ու կռիւներով, որոնք մղվում էին մերթ տեղական, կենտրոնախույս էմիրների, մերթ Աղ-Կոյունլու թուրքմենների ու մերթ Շահրուխի ջաղաթայան զորքերի դեմ: Անընդհատ հալածվելով իր հակառակորդների, հատկապես Շահրուխի կողմից երկար ժամանակ՝ սկսած 1427 թվականից մինչև իր մահը (1437), շուրջ տասն տարի նա աստանդական կյանք էր վարում և շարունակում էր պարտիզանական պայքար մղել Աղ-Կոյունլու Կարա-Օսմանի և Շահրուխի զորքերի դեմ:

Զգտելով ստեղծել ինքնուրույն հզոր պետություն, Իսքանդարը վարում էր յուրօրինակ ներքին քաղաքականություն, որը արժանի է ուշադրության: Աղբյուրների վկայությունից պարզվում է, որ նա իր մղած խիզախ պայքարում ընդդեմ Աղ-Կոյունլուների և Շահրուխի, փորձում էր հենվել ոչ միայն քոչվոր ռազմիկ ցեղերի, այլ նաև բնիկների՝ հայերի վրա: Հայտնի է, որ Շահրուխի դեմ մղած երկրորդ ճակատամարտում, որը տեղի ունեցավ 1429 թվականին, Սալմաստի մոտ⁴, նրա բանակի մեջ զգալի թիվ էին կազմում հայերը⁵: Հայտնի է նաև, որ նա հայերի և հատկապես հայ տիրող վերնախավի համակրությունը շահելու համար իրեն անվանում էր «Շահ-ե Արման» (թագավոր Հայոց): Որոշ հայկական աղբյուրներում նույնիսկ «Թուրքման» սանունը նույնացնում են «Թորգոմյան» անվան հետ և նրան վերագրում հայկական ծագում⁶:

Իսքանդարի բանակի շարքերում հանդես եկող հայկական զորքերի ձառին դժբախտարար մեր աղբյուրներում ոչ մի մանրամասնություն չի պահպանվել, որով և դժվար է որոշակի խոսք ասել նրանց քանակի և որակի, ինչպես նաև

¹ Ի. Վ. Ահալին, *Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը*, Երևան, 1952, էջ 24:

² Թովմա Մեծովեցի, *Պատմություն*, էջ 78: Հաբիր-ուս-սիար, հատ. 3, էջ 12, 196—198: Շարաֆնամե, հատ. 1, էջ 83:

³ Լալայան Ն., *Ցուցակ հայ. ձեռագրաց Վասպուրականի*, էջ 353:

⁴ Հաբիր-ուս-սիար, հատ. 3, գլխ. 3, էջ 120: Շարաֆնամե, հատ. 2, էջ 90:

⁵ Թովմա Մեծովեցի, *Պատմություն*, էջ 87:

⁶ Մատենադարան, ձեռ. 8979, էջ 351ա:

հրամանատարության մասին: Սակայն, հենվելով որոշ օժանդակ նյութերի վրա, սկսեք է կարծել, որ այդ զորքերը պատկանել են Սյունյաց Օրբելյանների վերջին ներկայացուցիչներին:

Վարելով մեղմ և սիրաշահող քաղաքականություն հայկյի նկատմամբ, Խքանդարը բնականաբար սկսեք է առաջ քաշել և օգտագործել հայ ֆեոդալական տների դեռևս գոյություն ունեցող այն ներկայացուցիչներին, որոնք կխոստանային օժանդակել նրան: Որպես այդպիսին այդ ժամանակ հայտնի էր էմիր Ռուստամ Օրբելյանը, որը վրաց Ալեքսանդր I թագավորի աներ՝ Բեշքենի որդին էր:

Ռուստամի մասին ժամանակակից հայկական աղբյուրներում ոչ մի հիշատակություն չի պահպանված ի բաց առյալ Մատենադարանի № 8979 ձեռագրի հիշատակարանից, որի գրիչն է Շմավոն վարդապետ Անդեղակոթցին, որը, ինչպես պարզվում է հիշատակարանի բովանդակությունից, Ռուստամի հոգևոր հայրն է եղել: «Եւ ի թվաբերութեան Հայկազեան տոմարի ՊՁՂ (1437),— գրում է նա,— ի թագաւորութեան վրաց Ալեքսանդրի բարեպաշտի և իշխանութեան տեղոյս իշխանաց իշխան Բարոն Բեշքենին շառաւղին Օրբելեանց և որդւոյ իւրոյ պարոն Ըոքստամին որ և է ինձ հոգևոր որդի, զոր տէր աստուած պահեսցէ անսասան կենալք զպարոն Բեշքենն ծաղկեալ զաւակաւն իւր մինչ ի խոր ծերութիւն»:

Սույն հիշատակարանը գրված է Սանահինում այն ժամանակ, երբ Բեշքենը խուսափելով Շահրուխի ավերիչ արշավանքներից, իր հետ էր վերցրել Սյունիքի բնակչության զգալի մասը և բնակություն հաստատել իր փեսայի՝ վրաց Ալեքսանդր թագավորի իշխանության ներքո գտնվող Լոռիում²:

Թեև Թովմա Մեծոփեցին չի հիշում Ռուստամի մասին և ըստ նրա՝ իբր Բեշքենի մահից հետո նրանից մնացել է միայն մի տասնամյա արու զավակ, որի անունը անհայտ է, սակայն վերը մեջբերված հիշատակարանից միանգամայն պարզ երևում է, որ Բեշքենը ունեցել է բավական չափահաս որդի Ռուստամ անունով, որը մասնակցել է նաև կառավարչական գործերին: Եթե նույնիսկ ոչ մի ուրիշ փաստ էլ չլիներ սույն հիշատակարանի «իշխանութեան տեղոյս իշխանաց իշխան Բարոն Բեշքենին շառաւղին Օրբելեանց և որդւոյ իւրոյ պարոն Ըոքստամին» խոսքերը միանգամայն բավարար են այդ բանում համոզվելու համար: Սակայն մեր ձեռքի տակ կան այլ, ավելի արժեքավոր փաստաթղթեր, որոնք ոչ մի կասկած չեն թողնում պնդելու, որ Բեշքեն Օրբելյանը ոչ միայն ունեցել է Ռուստամ անունով չափահաս որդի, այլ որ նա եղել է միաժամանակ բավական նշանավոր և կարևոր քաղաքական-զինվորական դեմք և բարձր պատվի է արժանացել Կարա-Կոյունլու Խքանդարի կողմից:

Էջմիածնի արխիվում պահպանվել ու մեզ է հասել կաթողիկոս Գրիգոր Մակվեցու կողմից հիշրեթի 835 թվականին (1431) էմիր Ռուստամից գնված յոթ զյուղերի կալվածագրի պատճենը³, որի զրաբար թարգմանությունները լույս են

¹ Մատենադարան, ձեռ. 8979, էջ 247ր:

² Թովմա Մեծոփեցի, Պատմություն, էջ 117—118:

³ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր (ՄՊՎ), Թղթապանակ 1դ, վավերագիր 934:

տեսել ինչպես 1875 թվականի «Արարատում»¹, այնպես նաև Մատենադարանի կողմից 1941 թվականին հրատարակված «Կալվածագրեր» ժողովածուի մեջ²։

Այդ թարգմանությունների մեջ սակայն, շնորհիվ այն բանի, որ նման կալվածագրերի ու այլ առևտրական գործարքների վերաբերող վավերագրերի գրությունները չափազանց անընթեռնելի են ու դժվար, և մանավանդ հատուկ անունների ընթերցումը սխալ վերծանման հետևանքով հաճախ տեղի է տալիս անունների աղավաղման, աղավաղված է Ռուստամի հոր Բեշքենի անունը։ «Արարատում» և «Կալվածագրերում» այն թարգմանված է Ամիր Միշկին, իսկ «Ջամբուում» Ամիր Շիքան, որպիսի ազավաղումները արդյունք են պարսկերեն بشتکین գրության սխալ վերծանման։ Մանավանդ որ նման վավերագրերում բացակայում է, գրության ճիշտ ընթերցման համար չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցող հնչյունների կետադրությունը։

Բայց ինչպես «Արարատ» ամսագրում, այնպես նաև Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու «Ջամբու» աշխատության մեջ Ռուստամը անվանվում է «այր ոմն տաճիկ»³։ Սիմեոն կաթողիկոսի այս սխալ մեկնաբանությունը առանց վերապահության ընդունվել է հետագայում, և այդ կարծիքը մեր բանասիրության մեջ տիրապետում է մինչև օրս։ Որ սույն կալվածագրի մեջ հիշատակված էմիր Ռուստամը իրապես նույն ինքը Օրբելյան Բեշքենի որդի Ռուստամ Օրբելյանն է, դա պարզ երևում է նաև այն բանից, որ հիշատակված է նաև Բեշքենի հոր՝ Սմբատ Օրբելյանի անունը, որից հետո ոչ մի կասկած չի մնում նրա ինքնության հարցում։

Բացի դրանից, Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերում պահպանվել է նաև մի այլ, ոչ պակաս արժեքավոր կալվածագրի բնագիրը, որտեղ նորից նույն Բեշքենի որդի Ռուստամը հիշրեթի 853 թվականին (1451) իրեն պատկանող Սվարանց, Տաշու, Աղանց և Տանձատափ գյուղերը վաճառում է իր նախկին հոգևոր հայր, այժմ արդեն Տաթևի վանահայր Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցուն⁴։ Սույն կալվածագրում, որտեղ չորս անգամ հիշատակված է նրա անունը, Ռուստամն անվանվում է «Հայ էմիրզադա (իշխանագուն) Ռուստամ, որդի էմիր Բեշքենի, որդի Սմբատի»⁵։

Առաջին, 1431 թվականի Գրիգոր Մակվեցու գնած յոթ գյուղերի կալվածագրից մենք իմանում ենք, որ սույն վավերագրում որպես հիշատակված կալվածների օտարող կողմ հանդես եկող անձնավորությունը ոչ այլ ոք էր, հիմնականում «Վեհանձնյա էմիր և իշխան, մեծափառ, ազնվաշուք, բարձրաստիճան, բարձրագույն վստահելի ծառա և ամենաազնիվ մարդիկ, նորին կայսերական մեծություն Սուլթանի մտերիմ, ամենազոր, արքայական պետության սիրելի, մեծագույն արքունի խորհրդական, արքաներից ամենից իմաստունի վստահելի, որի անձը վեր է ամեն տեսակ նկարագրությունից ու գովասանքներից, հավիտենականության տեր՝ աստծու ողորմածությամբ իշխանության և կրոնի քաջահաղթ էմիր Ռուստամը, որդի էմիր Բեշքենի, որդի էմիր Սմբատի»⁶։

Սույն կալվածագիրը գրված է Երևանի Զամանեղդին Ղազիի ձեռքով՝

¹ «Արարատ», 1875, էջ 212—213։

² «Կալվածագրեր», Երևան, 1941, էջ 12։

³ «Ջամբու», էջ 102։ Հմմտ. Շահխաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի... հատ. 1, էջ 129 և 133—134։

⁴ ՄՎԳ, Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 3։

⁵ Նույն տեղում։

⁶ ՄՎԳ, Թղթապանակ 1դ, վավ. 934։

հիշրեթի 835 թվականի ռաբի՝ I ամսի կեսերին (1431 թ. դեկտեմբերի 21), այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Շահրուխը Սալմաստի 1429 թ. ճակատամարտից հետո, Թավրիզում գահ էլք բարձրացրել Իսքանդարի եղբորը՝ Աբու-Սաիդին և վերադարձել Խորասան, որից անմիջապես հետո՝ 1431 թ. սկզբներին Իսքանդարը սպանել էր Աբու-Սաիդին և գրավել Թավրիզը¹։ Այնպես որ կասկածից դուրս է, որ վերը մեջբերված ցիտատում հիշատակված «Նորին կայսերական մեծություն Սուլթանը» կամ «Մեծագույն արքան» ոչ այլ ոք է, եթե ոչ նույն ինքը Կարա-Կոյունլու Կարա-Յուսուֆի որդի Իսքանդար-Միրզան։ Իսկ Պրեելյան էմիր Ռուստամի հասցեին շուրջված տիտղոսները ապացուցում են, որ նա եղել է Իսքանդարի ամենամտերիմ և վստահելի անձնավորություններից մեկը։

Մտերմական այս կապերի լույսի տակ հատուկ բովանդակություն են ստանում նաև Թովմա Մեծոփեցու տված տեղեկությունները Իսքանդարի վարած անհավասար պայքարի ընթացքում, նրա ցույց տված առանձնապես մեղմ և համբերատար վերաբերմունքի մասին հայ ազգաբնակչության նկատմամբ։

Թովմա Մեծոփեցին կղերականին հատուկ պահպանողականությունը խիստ բացասաբար էր տրամադրված Իսքանդարի ըմբոստ ելույթների նկատմամբ։ Նրա խոսքերից սլարզ երևում է, որ նա դեմ էր Իսքանդարի ինքնուրույնության և կողմնակից էր, որ նա հպատակություն հայտներ Շահրուխին ու վերջ տար ավերիչ պատերազմներին։ «...Եւ կարծիք է մարդկան թէ քան զաստեղս աւելի մարդիկ մեռեալ եղեն վասն սորին անհնազանդութեան և հպարտ բարուց, որ ոչ հնազանդեցաւ թագաւորին արևելից», — գրում է նա։ Ասպատակությունների ընթացքում տեղի ունեցած ավերածությունների ու բնակչության տեղահանությունների մասին հիշատակելիս, նա նրան անվանում է «անողորմ վիշապ և արենարբու գազան», բայց և բազմիցս շեշտում, որ նա «քրիստոնեասէր էր և ողորմաց ազդին մեր։ Այլ վասն հպարտութեան բարուց իւրոյ ոչ ինքեան հաջողեցաւ և ոչ հաւատացելոցն. կորեաւ ինքն և կորոյս զազգս մեր»²։

Անհրաժեշտ է նշել, որ ինչպես առհասարակ արևելյան պետությունների, այնպես նաև Կարա-Կոյունլուների, այդ թվում նաև Իսքանդարի պետության ներքին և արտաքին քաղաքականության մարքսիստական գնահատականը տալիս, պետք է առաջնորդվել էնգելսի հայտնի դրույթով, այդ տիպի պետությունների կառավարչական ֆունկցիաների մասին։ «Արևելքում վառնվարությունը միշտ էլ ունեցել է միմիայն երեք վարչություն, — գրում է էնգելսը, — ֆինանսական (կեղեքում երկրի ներսում), ռազմական (ներքին և արտաքին երկրների ավարառություն) և հասարակական աշխատանքների վարչություն (հոգատարություն վերարտադրության մասին)»³։

Արդ, ելնելով այդ իսկ դրույթից մեզ բոլորովին չպիտի զարմացնեն Իսքանդարի բանակների ձեռքով կատարվող կողոպուտները, կոտորածներն ու գերեվարությունները, որոնք, ինչպես տեսանք, բխում էին իր իսկ պետության բնույթից և մանավանդ, երբ հաշվի առնենք, որ միշտ չէր, որ վերոհիշյալ երեք վարչությունները գործում էին հավասարապես, այլ սովորաբար, և այդ հատկապես պատերազմների ժամանակ, գերակշռում էր երկրորդ՝ ռազմական վարչությունը։

¹ Հարիր-ուս-սիար, հատ. 3, գլ. 3, էջ 121, Շարաֆնամե, հատ. 2, էջ 915։

² Թովմա Մեծոփեցի, Պատմություն, էջ 93, 100։

³ Ֆ. էնգելս, 1853 թ. հունիսի 6-ին Մարքսին գրած նամակից, Մարքս-էնգելս «Հատընտիր նամակներ», էջ 91—92։

ներ, որի հետևանքով կողոպուտի և ավարառության էր ենթարկվում ինչպես արտաքին, այնպես նաև ներքին երկրների աշխատավորությունը:

Ուշադրության արժանի է հատկապես այն փաստը, որ Իսքանդարը փորձում էր հայ ազգաբնակչությանը վերաբնակեցնել Արարատյան և Սյունյաց երկրները, և այդ այն ժամանակ, երբ Շահրուխի 1435 թ. արշավանքների հետևանքով մեծ թվով հայ գաղթականություն Օրբելյան Բեշքենի գլխավորությամբ հեռացել էր Սյունիքից և բնակություն հաստատել Լոռիում¹: Այս փաստը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ սկսած 1429—30 թվականներից մինչև 1436—1437 թթ., այսինքն՝ մինչև Իսքանդարի վերջնական պարտությունն ու մահը, էմիր Ռուստամը գտնվելիս է եղել Իսքանդարի բանակում և վարել նրա մեծ վելիրի ու արքունի խորհրդականի պաշտոնը: Որպես այդպիսին նա ստացել է նաև ընդարձակ սոցիալալներ ինչպես Սյունիքում, որն իր հայրենի տիրույթն էր, այնպես նաև Այրարատի Արագածոտն, Նիգ, Կոտայք և այլ գավառներում: Հետևաբար հայ բնակչության բռնի տեղահանումը Հայաստանի արևմտյան շրջաններից և նրանց վերաբնակեցումը Այրարատում և Սյունիքում, կարող են նրա որոշակի պլանների արտահայտությունը լինել:

Առանձնապես ուսումնասիրության արժանի է նաև հիշյալ յոթ դյուղերի կալվածագիրը, որը մեզ հնարավորություն է տալիս պարզելու ինչպես Ռուստամ Օրբելյանի անձնավորության վերաբերյալ որոշ մանրամասնություններ, այնպես նաև այն, որ նրա շնորհիվ մենք կարողանում ենք ճշտել և հասկանալ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռի Սսից էջմիածին տեղափոխելու ծրագրի և կենսագործման հարցի հետ առնչվող մի շարք խնդիրներ:

Նախ անհրաժեշտ է հենց սկզբից նշել, որ սույն կալվածագրի թվականը՝ հիշրեթի 835 թ. ռաբի 2-րդ ամսի կեսը (1431 թ. դեկտեմբեր 21) միանգամայն հավաստի է և ոչ մի կասկածի չի ենթարկվում: Մինչդեռ մեր պատմաբանների մոտ այդ թվականը տեղի է տվել որոշ կասկածանքների², և այդ հատկապես այն պատճառով, որ կալվածագրի մեջ որպես հիշատակված յոթ դյուղերի դնորդ հանդես եկող Գրիգոր Մակվեցին էջմիածնի կաթողիկոս է օծվել 1443 թվականին³, որից և այն հետևությունը, որ նա չէր կարող 1431 թվականին գնումներ կատարել նույն վանքի համար, և որ էջմիածնի կաթողիկոսական կենտրոն է դարձել՝ սկսած 1441 թվականից⁴, որից առաջ իբր թե չէր կարող կալվածներ նվիրվել նրան: Գուցե այս փաստարկները համոզիչ լինեին, եթե գոյություն չունենար նաև մի այլ կալվածագիր, որտեղ ոմն պարոն Սմբատի որդի Գրիգոր Լպիսկոպոսը, որը կալվածավորում հիշատակված է որպես էջմիածնի վանահայր, հիշրեթի 833 թ. ջումադի 1-ին ամսին (1430 թ. հունվար 29—փետրվար 25) մի քանի նվագով գնում է էջմիածին դյուղի առանձին դանդերը և վակֆ անում էջմիածնի վանքին և նույն Ջամանեղդին Ղադիի միջոցով այն հաստատել տալիս մի ընդհանուր կալվածագրով⁵: Ուստի, եթե կասկածի տակ է դրվում յոթ դյուղերի կալվածագրի թվականը, ապա հետևում է կասկածել նաև էջմիածնի այս հնադույն կալվածագրի թվականի վրա: Քանի որ հիշյալ գործարքը

¹ Թովմա Մեծովեցի, Պատմություն, էջ 104:

² Կալվածագրեր, էջ 7. Ս. Պողոսյան, Նկեղեցական հողատիրությունը Նրեանի խաչությունում, Նրեանի Պետ. համալսարանի գիտական աշխատություններ, հատ. 13, էջ 128:

³ Թովմա Մեծովեցի, Հիշատակարան, էջ 80. հմմտ. Ս. Դավրիժեցի, էջ 436 և 628:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ ՄՊՎ, Թղթապանակ 14, վավ. № 928:

կատարված է մյուսից երկու տարի առաջ: Այնինչ սույն կալվածագրում 832 թվականը հիշված է երեք տեղ և, այն էլ ինչպես ընդունված է նման պաշտոնական վավերագրերի համար, գրված է բառերով: Նույն ձևով է գրված նաև մյուս կալվածագրի թվականը, արաբերեն *ثلاثين و مائة* «ութ հարյուր երեսուն և հինգ»: Մյուս կողմից սխալ կլինի կասկածել կալվածագրի մեզ հասած պատճենի հարազատության վրա, որովհետև Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք գոյություն է ունեցել բնագիրը, որը հաստատվել է Երևանի Հասան-Ալի խանի կողմից 1768 թվականին¹ և որի շնորհիվ Սիմեոն կաթողիկոսը կարողացել է նշտարակ, Քիրաջլու և Մուղնի գյուղերը նորից ետ վերցնել²: Հիմք ունենալով կալվածագրի բնագիրը, Սիմեոն կաթողիկոսը նրա մասին հիշատակելիս, այն ղեռն է հիշրեթի 835 թվականի տսկ³ և վերջապես, գոյություն ունեն կալվածագրի գրաբար թարգմանությունները, որոնց մեջ նույնպես 835 թվականն է նշված⁴:

Սակայն այս բոլորը ինչպես հաշտեցնել այն փաստի հետ, որ Գրիգոր Մակվեցին կաթողիկոս է ընտրվել 1443 թվականին, այսինքն՝ կաթողիկոսական աթոռի Սսից էջմիածին տեղափոխվելուց երկու տարի հետո միայն: Բանն այն է, որ մինչ այժմ բացառված է այն փաստը, որ էջմիածինը որպես հոգևոր կենտրոն և վանք, կարող էր գոյություն ունենալ նաև նախքան Կաթողիկոսական աթոռի հաստատվելը այնտեղ, և որ կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխման հարցը, որն իր ժամանակին չափազանց կարևոր և քաղաքական նշանակություն ունեցող ազդեցություն էր, անշուշտ ունեցել է նաև իր նախապատմությունը, որ այդ հարցը չէր կարող ծագել, արծարծվել, հասունանալ և իր լուծումն ստանալ միայն մեկ կամ երկու տարիների ընթացքում:

Բավական է կարդալ միայն Ստեփաննոս Պրբելյանի «Ողբ ի Ս. Կաթողիկէ»-ն համոզվելու համար, որ դեռևս սկսած XIII դարի վերջերից այդ հարցը հուզել է հայ աշխարհիկ և հոգևորական գործիչներին, որ նրանք մեծ նշանակություն էին տալիս էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերանորոգմանը, այդ ազդեցության հետ կապելով նաև որոշ քաղաքական ծրագրեր: Ժամանակակիցները այդ դիտում էին, որպես ոչ միայն հայ եկեղեցու գլխավոր կենտրոնի, վերահաստատում իր վաղեմի «սրբավայրում», այլ որ այդ ազդեցությունը նրանք նպատակ ունեին հայության ուղադրությունը կենտրոնացնել պատմական այն վայրերի շուրջը, որոնք հայ պետականության գլխավոր կենտրոններն էին եղել:

«Այրիացած հարս»՝ էջմիածնի բերանով հեղինակը ողբում է կորսված հայ պետականությունը.

«Ահա կորեայ բոլորովին
Մտեալ ի սուգ դառն և ուժգին,
Ուր է որդին իմ նախածին,
Արշակունի տունն առաջին,
Կամ ուր կրսերն զկնի նորին
Բագրատունի տունն վերջին»⁵:

¹ Մ. Պ. Է., Թղթապանակ 17, վավ. № 461:

² «Ջամբու», էջ 129:

³ Նույն տեղում, էջ 102:

⁴ «Արարատ», 1875, էջ 212—213, կալվածագրեր, էջ 12:

⁵ Սեփանոս Պրբելյան. Ողբ ի Ս. Կաթողիկէ, Թիֆլիս, 1883, էջ 35:

«Ո՛ւր են փեսայք իմ առաջին
 Հայրապետաց ջոկքն, որ անցին
 Ո՛ւր թագաւորքն իմ են նախկին
 Ո՛ւր և ազատքն ընդ սեպուհին
 Ո՛ւր են իշխանք գահազլխին
 Նախարարաց կոյտքն, որ կային,
 Ո՛ւր զորութիւնք բիր բանակին,
 Խառնեալ ամբոյսքն անթուելին»¹։

Ահա թե որն էր ի դեմս Ստեփաննոս Օրբելյանի ժամանակի քաղաքական իշխանությունից զրկված հայ ֆեոդալական վերնախաւի գլխավոր մտահոգությունը։ Նա երազում էր վերականգնել կորցրած փառքը, իշխանությունն ու հզորությունը, որոնք

«Որպէս գստուերք այլ շերտին
 Նման երազաց կարծեօք թուին
 Որպէս ծաղիկք ամարայնոցն
 Արեակէզ թարշամեցին»²։

Հիշելով անցյալի փառքը և այն համեմատելով իր անփառունակ ներկայի հետ, հեղինակը հոռետեսությամբ չի տարվում։ Նա հավատում է, որ իր «Ողբը» ոտքի կհանի Հայաստանի և այլ վայրերի հայերին, ձեռնամուխ լինելու այդ գործին։ Հիշատակում է Դվինը, Անին, Սյունիքն ու Աղվանքը, շմոռանալով հատկապես այն վայրերը, որտեղ դեռ պահպանվել էին հայկական իշխանությունների մանր բեկորները։

«Հաղբատ, Բջին և Ամատունին
 Որ յԱրագած ես յԱնբերդին»³։

Ստեփաննոս Օրբելյանը հավատացած է, որ էջմիածնի նորոգումով կվերականգնի նաև հայ պետականությունը և ամեն ոք «ըստ իւր կարգի» տեղ կդառնա իր երկրին։

«Նա նորոգումն մեզ կրկին
 Որ բնաւ շիշեմք զփառք առաջին
 Կանգնէ զաթոռ թագաւորին
 Եւ զգաւզան պատրիարքին
 Ամենեցունց ըստ իւր կարգին
 Ուղղէ զգահոյս տիրականին
 Նոր զարդարէ փառքն հին
 Եւ առաւել քան զոր էին»⁴։

Նույն ծրագիրը շարունակել է հուզել նաև XIV դարի վերջերի և XV դարի սկզբի գործիչներին։ Մատենադարանի մի ձեռագրի հավելվածային ռաժնում, ուր մանրամասն խոսվում է Աղթամարի կաթուղիկոսարանի շուրջ ծավալված

¹ Ստեփաննոս Օրբելյան. Ողբ ի Ս. Կաթուղիկէ, էջ 41։

² Նույն տեղում, էջ 38--39։

³ Նույն տեղում, էջ 40։

⁴ Նույն տեղում, էջ 48։

պայքարի մասին, կա որոշակի վկայություն, որ Հովհան Որոտնեցին հատկապես զբաղվել է կաթողիկոսական աթոռի Սսից դեպի Արևելյան Հայաստան տեղափոխելու հարցով և նպատակ է ունեցել այն հաստատել Գանձասարի վանքում¹։ Իր ժամանակի նշանավոր եկեղեցական հասարակական և կուլտուրական գործիչ Գրիգոր Տաթևացին ևս մեծ հույսեր էր կապում էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերականգնման ծրագրի հետ։ Հայտնի է, որ ի վերջո այդ գործը գլուխ եկավ շնորհիվ Տաթևացու աշակերտներ Հերմոնի վանքի Հովհաննես Կոլոտիկի և Թովմա Մեծոփեցու գործադրած անդուլ ջանքերի։ Ճիշտ է նկատել Դարեգին Հովսեփյանը, որ «Այդ գաղափարը կովել ու կոփվել էր Գրիգոր Տաթևացու դպրոցից ճյուղավորված ԺԾ դարու այդ երկու գլխավոր վարդապետարաններում»²։

Պարզ է, որ այնքան էլ հեշտ չէր կարող գլուխ գալ այդ գործը։ Անհրաժեշտ էր նախ ձեռք բերել հայոց եկեղեցու տարբեր թեմերի ու վիճակների համաձայնությունը, ապահովել նրանց բոլորի մասնակցությունը այդ գործում, համոզել աչքի բնկնող հայ հոգևորական գործիչներին, ձեռք բերել նրանց համաձայնությունը, և որ ամենից կարևորն է, ստանալ պետական իշխանության թույլտվությունը։ Այս բոլորից բացի, անհրաժեշտ էր նաև զբաղվել էջմիածնի վանքի բարեկարգման գործով և այն դարձնել ամեն տեսակետից ապահով և նպատակահարմար վայր։ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության համար։ Այս տեսակետից, իհարկե, ասալնահերթ խնդիրներից մեկն էլ այն էր, որպեսզի վանքը ունենար կայուն նյութական բազա, այսինքն՝ ձեռք բերեր եկամտաբեր կալվածներ։ Եվ ահա մենք տեսնում ենք, որ սկսած դեռ XV դարի 20-ական թվականներից այդ ղործով զբաղվել է վանքի վանահայր պարոն Սմբատի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսը, իսկ սկսած 1432 թվականից նրա գործը մեծ եռանդով շարունակել է մակվեցի Ջալալ բեկի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսը, որը Մակվի Թադեոս Առաքյալի վանքի վանահայրն էր։

Վերջինս, վերահիշյալ յոթ գյուղերի կալվածագրում անվանված է «էջմիածնի վանքի բնակիչ, Գրիգոր եպիսկոպոս, որդի քրիստոնյաների պարծանք պարոն Ջալալ-բեկի, որդի Ֆախրուդդինի»։ Ինչպես տեսնում ենք նշված երկու կալվածագրերում հիշատակված Գրիգոր եպիսկոպոսները միանգամայն տարբեր մարդիկ են և սխալվում է Սիմեոն կաթողիկոս Ծրեանցին, երբ «Ջամբուր» մեջ խոսելով առաջին կալվածագրում հանդես եկող Գրիգոր եպիսկոպոսի մասին գրում է, թե «Այս այն Գրիգոր կաթողիկոսն է, որ է որդի մակվեցի պարոն Ջալալ բեկի»³։

Էջմիածնի ժողովից առաջ, 1441 թվականին Մեծոփա վանքում Թովմա Մեծոփեցու ձեռքով գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ ի թուականիս մերոյ ՊՂ (1441) ի հայրապետութեան տեսոն Գրիգորի սրբոյ էջմիածնի և ի թագաւորութեան Ջհանշին»⁴։ Այս փաստը ևս մի ավելորդ անդամ դալիս է ապացուցելու, որ էջմիածնի ժողովի ժամանակ և նրանից առաջ Գրիգոր Մակվեցին եղել է նաև էջմիածնի հայրապետ և որ էջմիածնի վանքը չեն է եղել և ունեցել է միաբանություն դեռ նախքան կաթողիկոսական աթոռի այնտեղ հաստատվելը։ Ուստի սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Գրիգոր

¹ Մատենադարան, ձեռ. 4669, էջ 200ա։

² Գ. Հովսեփյան, Թովմա Մեծոփեցու կյանքը, էջ 22։

³ «Ջամբուր», էջ 101։

⁴ Գ. Հովսեփյան, Թովմա Մեծոփեցու կյանքը, էջ 20, հավելված, էջ 30։

Մակվեցին, սկսած էջմիածնի վերոհիշյալ կալվածագրի թվականից (1431), թեև անվանվել է Թաղեոս Առաքյալի վանքի վանահայր, սակայն հիմնականում հաստատված է եղել էջմիածնում և եռանդուն կերպով ղբաղվել է վանքի անտեսության բարեկարգման հարցով:

Ընծ հավանականությամբ Գրիգոր Մակվեցին ևս սերում էր Այունյաց Օրբելյանների սերնդից: Նրա հայր՝ Զալալ-բեկը հավանաբար Տարսաիճ Օրբելյանի որդի Զալալի թոռն էր: Հոր Ֆախրուդդյան անունը ևս այդ ընտանիքում խիստ տարածված անուններից մեկն էր: Հայտնի է, որ Տարսաիճի որդի Զալալի սերունդները երկար ժամանակ իշխում էին Ուրծա-Ջորում (Վեգի), որոնց վերջին ժառանգների մասին որոշակի տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ուստի Գրիգոր Մակվեցու մտերմությունը Ռուստամ Օրբելյանի հետ արյունակցական և ազգակցական հիմքեր ևս ուներ¹:

Ինչպես տեսանք՝ 1429 թ. վերջերից պարոն Ամբատի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսը սկսում է գնել էջմիածին գյուղի շորս դանգերը, երեք տարբեր տերերից՝ վճարելով 10,000 դինար և 1430 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին այդ բոլորը հաստատել է տալիս մեկ ընդհանուր կալվածագրում ու վակֆ է անում էջմիածնի վանքին: Իսկ հաղիվ երկու տարի անց, 1431 թ. դեկտեմբերին, նրան հաջորդող Գրիգոր Մակվեցին գնում է յոթ խոշոր գյուղեր (Վաղարշապատ, Բաթուխ, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Բեղնիս-Քիրաջլի և Մուղնի) և վակֆ անում նույն վանքին վճարելով 540,000 դինար²:

Առաջին իսկ հայացքից դժվար չէ նկատել, թե ինչպիսի խոշոր տարբերություն գոյություն ունի գյուղերի գների միջև: Նույն էջմիածին գյուղը, որ մեկ ու կես տարի առաջ արժեք 15,000 դինար, այժմ գնվում է 90,000 դինարով: Նույնը պետք է ենթադրել նաև մյուս գյուղերի գների վերաբերյալ: Կալվածների գների այսպիսի ֆանտաստիկ աճման համար ռեալ հիմքեր գոյություն չունեն: Նրերի ընդհանուր տնտեսական վիճակի մեջ այդքան արմատական փոփոխություններ տեղի չէին ունեցել: Ընդհակառակը՝ անընդհատ կրկնվող ավերիչ արշավանքների ենթակա մի երկրում, ուր աղբյուրների տվյալներով այդ թվականին սովն էր մոլեգնում, անշարժ կալվածների դեռևս անսպասելի աճը իջնում են, իսկ հնչուն կանխիկ դրամը ավելի քան արժեքավորվում է: Հիշենք թեև 1289 թ. Ումեկի որդի Զարի թողած արձանագրությունը Գոշավանքում, որտեղ ի միջի այլոց ասված է. «...նա Զարս գնեցի ղՅոլս իւր ամէն սահմանաւրն ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն արժան էր ու ոսկին թանկ ի դո (4000) կարմիր դուկատ»³:

Պետք է ենթադրել, որ սույն կալվածագրում արձանագրված յոթ գյուղերի վաճառքը ֆիկտիվ բնույթ է կրում և իրականում այդ գյուղերը Ռուստամ Օրբելյանի կողմից տրվել են էջմիածնի վանքին առ ի սեփականություն:

Սակայն ինչն էր ստիպում Ռուստամ Օրբելյանին դիմելու այդ միջոցին: Մի՞թե նա չէր կարող ինքը ուղղակի այդ գյուղերը վակֆ անել էջմիածնի վան-

¹ Г. Овсепян. Потомство тарсанча Орбеляна и Мина-Хатуны, Христианский Восток, т. II, вып. II, стр. 216-252. Մենք հավանական ենք համարում նաև նախորդ պարոն Ամբատի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսի ազգակցությունը Գրիգոր Մակվեցու հետ, որովհետև 15-րդ դարում սովորաբար բոլոր խոշոր վանքերի հայրապետությունը ժառանգաբար պահվում էր այս կամ այն իշխանական տան սերունդների ձեռքում:

² ՄՊՎ. Թղթապանակ 1դ, վավերագիր № 031:

³ Վիճական տարեգիր, էջ 124:

քին։ Համաձայն Շարիաթի օրենքների, նա այդպես կարող էր վարվել, եթե այդ գյուղերը նրա ժառանգական կալվածները լինեին և կամ գնված լինեին մի այլ սեփականատիրոջից։ Այսինքն կամ «հայրենիք» լինեին կամ «գանձագին»։ Քանի որ ակվածագրում չի հիշատակված հիշյալ գյուղերի «հայրենիք» (մուլք-ե մուլրուսի) կամ «գանձագին» (մուլք-ե ղարխարիդ) լինելու մասին, ապա մնում է ենթադրել, որ դրանք մտնում էին նրա սոյուրդալական տիրույթների մեջ։

Իհերևս այս հանգամանքը այնքան էլ չխանդարեր այդ նվիրատվությունը իր անունով ձևակերպելուն, եթե դրա շարժառիթը սոսկ կրոնական ջերմեռանդությունը լիներ։ Նվիրատվության նպատակն այդ չէր, այլ այն, որ էջմիածնի վանքը ապահովվեր կայուն եկամուտներով։ Որպեսզի դա ավելի քան ամուր լիներ, անհրաժեշտ էր այն կատարել այնպես, որպեսզի իրավական տեսակետից ոչ մի կողմից խոցելի չլիներ։ Դրա համար պետք էր, որ վակֆ անողը լիներ այնպիսի մեկը, որը իր սեփական դրամով գնած լիներ այդ կալվածները։ Եթե Շարիաթը այդ գնումը արձանագրել է որպես օրինական (շար'ի) գնում և տվյալ օբյեկտը ըստ Շարիաթի դարձել է գնողի «հալալ մուլքը», ապա նա դրանից հետո կարող էր ուղած ձևով տնօրինել այն։ Վաճառել, գրավ դնել, վարձու տալ, նվիրել, վակֆ անել և այլն։

Միաժամանակ այս հարցում գեր է խաղացել նաև այն մտավախությունը, որ ինչպիսի պատահականությամբ Ռուստամը տեր էր դարձել այդ գյուղերին, նույնպիսի պատահականությամբ կարող էր նա վաղը զրկվել իր սոյուրդալներից։ Մանավանդ, երբ նկատի ունենանք նրա սոյուրդերենի քաղաքական անկայուն և հեղհեղուկ վիճակը։ Անհավանական չէ նաև, որ այս գործարքի մեջ դեր է խաղացել հիշյալ կալվածները վակֆին ամրացնելու միջոցով ապահովագրման ենթարկելու միտքը։ Պետք է ի նկատի ունենալ, որ լինելով թագավորի մերձավորագույն էմիրներից, նա հեշտությամբ կարող էր ուղած ձևով կարգադրել այդ պործր, իսկ զազին ու շարիաթը ստիպված էին այն օրինականացնել իրենց արձանագրությամբ և ստորագրություններով։

Ուշադրության արժանի է նաև այն փաստը, որ մոտ երկու տարի առաջ օրինական կերպով իր $\frac{2}{3}$ մասով էջմիածնի վանքի սեփականությունը դարձած համանուն գյուղը ևս սուլն կալվածագրով նորից «վաճառվում է» Գրիգոր Մակվեցուն, և մյուս վեց գյուղերի հետ միասին վակֆ է արվում վանքին։ Այս փաստը դալիս է ապացուցելու, որ ինչպես էջմիածին գյուղը, այնպես և մյուս վեց գյուղերը նախկինում նրան չեն պատկանել և ինչպես որ Ռուստամը չէր կարող էջմիածինը գնել նախկին տիրոջից, այսինքն՝ վանքից և վաճառել նորից վանքին, այնպես էլ մյուս գյուղերը նա ոչ թե գնել էր, այլ ստացել էր որպես սոյուրդալ։ Էջմիածնի ամբողջ վեց դանգի «վաճառքը» այս կալվածագրում կատարված է միմիայն այն բանի համար, որպեսզի այն ես ամբողջությամբ ամրացվի վանքին։ Այլապես պետք էր միայն հիշվեր երկու դանգը, որովհետև չորս դանգը, ինչպես տեսանք, արդեն պատկանում էր վանքին։

Այսպես ուրեմն, վերը շարադրվածից պետք է եզրակացնել, որ Բսթանդարը 1431 թվականին իր եղբոր՝ Աբու-Սաիդին սպանելուց և Թավրիզը գրավելուց հետո Ռուստամ Օրբելյանին առաջ քաշելով դարձրել է իր մերձավորագույն դինական ու արքունի խորհրդականը, նրան շնորհելով ընդարձակ սոյուրդալներ ինչպես այլ վայրերում, այնպիս նաև Արարատյան երկրի Արադաժոտն,

նիգ, Կոտայք և այլ գավառներում: Ի նկատի ունենալով Ռուստամի բարձր դիրքը, հավանական է թվում նաև, որ նրա սոյուրդալների մեջ պետք է մտնեին որոշ շրջաններ, հատկապես Թուման-ե Նախչևանի և Ղափանաթի վիլայեթներից, որոնք գեղ նախկինում պատկանել էին Օրբելյաններին:

Փորձելով օգտագործել ձեռք բերած ազդեցիկ դիրքն ու հեղինակությունը և ստեղծված բարենպաստ պայմանները, Ռուստամը շտապել է գլուխ բերել էջմիածնի աթոռի վերանորոգման գործը: Նա անմիջապես էջմիածնի վանքի հավիտենական սեփականությունն է դարձնում մոտակա յոթ հարուստ գյուղերը, վանքի առաջնորդ և հայրապետ նշանակելով, ծագումով Օրբելյան, մակվեցի Ջալալ բեկի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսին (Գրիգոր Մակվեցուն): Դժվար է որոշակի ասել, թե այնուհետև ինչպիսի քաղաքական ծրագրեր ունեւ էմիր Ռուստամը, սակայն կարելի է ենթադրել, որ նա պիտի փորձեր օգտագործել իր սյուղերենի հովանավորությունը Այրարատում և Սյունիքում վասալ հայկական իշխանություն ստեղծելու համար, որտեղ պետք է իշխեին Օրբելյանները:

Ռուստամ Օրբելյանի գրաված կարևոր դիրքը Իսքանդարի արքունիքում, նրա ստացած ընդարձակ կալվածքները, հայկական ղորքերի մասնակցությունը Շահրուխի դեմ մղվող կռիվներում, այդ տարիներին տեղի ունեցող արշավանքների ժամանակ այլ վայրերից հայ բնակչության բռնի տեղահանումն ու նրանց վերաբնակեցումը Այրարատում և Սյունիքում, էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերանորոգման ուղղությամբ կատարված վճռական քայլերը, Իսքանդարի պարտությունից հետո Շահրուխի ավերիչ արշավանքը հատկապես և միայն Սյունիքում, որի հետևանքով Օրբելյան Ինչքենի և տեղի բնակչության մեծ մասի փախուստը դեպի Վրաստան, սրանք փաստեր են, որոնք մեր կարծիքով արժանի են հատուկ ուշադրության:

Սակայն պատմական դեպքերի հետապա ընթացքը բոլորովին էլ նպաստավոր չհղավ սկսված գործը հաջողությամբ ավարտելու համար: Երբ Շահրուխը լուր ստացավ, որ Իսքանդարը սպանել է Աբու-Սաիդին, որն ընդունել էր Շահրուխի գերիշխանությունը և դարձել նրա վասալը, մեծ ղորքով նորից շարժվեց դեպի Աղերբայջան վերջնականապես պարտության մատնելու Իսքանդարին¹: 1435 թ. Շահրուխը մտավ Թավրիզ և Աղերբայջանի իշխանությունը հանձնեց Իսքանդարի մյուս՝ կրտսեր եղբոր Ջհանշահին, իսկ Իսքանդարը փախավ դեպի էրզրումի կողմերը²: Ըստ Մեծոփեցու, Շահրուխը պաշարել էր նաև Երնջակի բերդը, ուր ապաստանել էին Իսքանդարի Լորայրն ու մայրը, որոնք նվերներ ուղարկեցին և հնազանդվեցին Շահրուխին³:

Ըստ երևույթին այն ժամանակ, երբ Շահրուխը պաշարել էր Երնջակի բերդը, նա միաժամանակ ասպատակ է սփռել Սյունիքում և մերձակա գավառներում կատարելով մեծ ավերածություններ, կողոպուտ և ղերելավրություն: Այդ երևում է Մատենադարանի, մեղ ծանոթ № 8979 ձեռագրի Շմավոն վարդապետ Անդեղակոթցու ձեռքով գրված հիշատակարանի հետևյալ հատվածից, որը հետաքրքիր մանրամասնություններ է պարունակում և արժանի է ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրության:

«Վասն դառնութեան ժամանակիս և լազում վշտաց և աւերման աշխարհիս Հայոց, զի զայն անիծեալ շար բռնաւորին և կարապետ նեռինն արբանակն

¹ Հարիր-ուս-սիար, հատ. 3, գլ. 3, էջ 122—123, Շարաֆնամե, հատ. 2, էջ 93:

² Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն, էջ 102:

³ Նույն տեղում:

սատանայի. Շահրուխն, որդի Լանկ Թամուրին, յազգէն պարսից, ելաւ բազում զարաւք և անթիւ հեծելաւք ի կողմանց հարաւու և եկեալ տապալեաց զաշխարհս մեր և արար կապուտ, կողոպուտ և գերի էառ զամենայն և փախստական արար զաշխարհակալս մեր զկոչեցեալն Ասկանդար զորդին Յուսուֆին, յազգէն Իորգոմա (SIC) և զաղէտն և զկոծն և զազգի ազգի վիշտ և դառնութիւն ժամանակիս ընդ գրով ո՞ կարէ արկանել, զի այս երրորդ գալն էր և աւերելն և եկեղեցայց մերաց խաւարածելն: Եւ վասն աւերման հրեշտակաբնակ աթոռոյն մեր Եւստաթէի սրբոյ առաքելոյն, զի բնաջինջ աւերածին և առհասարակ զտներն այրեցին և զստացուածքն զամենայն կողոպտեցին և միաբանաւք մերովք փախստական և ցանուցիր եղաք աշխարհս Վրաց աստուածապարզ և իշխանաւս մեր և ամենայն արհնութեանց արժանաւոր պարընաւս պարոն Բէշքէն և ագատաւք և ժողովրդաւք: Եւ վասն այս պատճառին բնակեցաք ի սուրբ ուխտս ի Սանահինս առ ոտս բազմեանեան և ճնգնազգեաց և խարազանազգեաց կուսակրանի Յոհաննէս նկարողի այս մատենի զոր տէր աստուած զարդարէ զսա երկոքին քաղաքաւարութեամբ զի բազում և ազգի ազգի արաւք մխիթարեաց զմեզ և զմերոյքս ի տառապանս մեր և մեք ի բազում դառնութենէ և ի տարակուսանաց ոչ հանդուրժեաք զտիւ և զգիշեր վասն աւերածուն աշխարհին մեր և խաւարելոյ եկեղեցայցն: Այլ կրկին մխիթարք եղեւ ազգիս տառապեալ պարընաց պարոնն և իշխանաց իշխանն տիպ գեղեցիկն և ամենայն կերպիւ զարդարածն պարոն Բէշքէնն գնաց առ բռնաւորն և առհասարակ ազատեցոյց զգերեալսն ի զարաց նորին, զոր տէր աստուած ազատէ զինքն և զնախնիքն իւր ի ձեռաց սատանայի և պատրանաց նորին: Եւ այս փոքր ի շատե՛ալ:

1436 թվականին Իսքանդարը էրզրումի մօտ Աղ-Կոյունլու Կարա-Օսմանին խայտառակ պարսության մատենելուց և գլխատելուց, ինչպես նաև Սեբաստիայի, Խարբերդի և Դերջանի շրջանները ավերելուց և կողոպտելուց հետո նորից վերադարձավ Արևելյան Հայաստան: Այս արշավանքից վերադառնալիս էր, որ նա իր հետ բերեց նաև մեծ թվով հայ գաղթականներ, որոնց բնակեցրեց Այրարատում և Սյունիքում:

Ուշագրավ է, որ վերոհիշյալ հիշատակարանի վերը մեջբերված հատվածում չի հիշված Ռուստամի անունը, այդ նշանակում է, որ 1435 թվականին տեղի ունեցած սյունեցոց գաղթի ժամանակ Ռուստամը իր հոր հետ չի հեռացել Լոռի, այլ նա այդ ժամանակ եղել է Իսքանդարի բանակում և հավանաբար մասնակցել և՛ Կարա-Օսմանի դեմ մղված ճակատամարտին, և՛ Արևմտյան Հայաստանում կատարված ասպատակություններին: Ռուստամը ապաստանել է Լոռի իր հոր մօտ այն բանից հետո, երբ 1437 թվականին Սոֆյանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում թուրքմեն զինվորները լքեցին Իսքանդարին և անցան Ջհանշահի կողմը, իսկ ինքը՝ Իսքանդարը փախավ ու ամրացավ Երնջակի բերդում, որտեղ և դավադրաբար սպանվեց իր որդու՝ Շահկուբադի ձեռքով:

Ըստ նույն հիշատակարանի տվյալների պարզվում է, որ Շահրուխի զորքերի ավերիչ արշավանքը ուղղված է եղել ոչ այնքան Բեշքենի, որքան նրա որդու՝ Ռուստամի դեմ, քանի որ Բեշքենը նույնիսկ գնում է Շահրուխի մօտ,

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 8979, էջ 351ա-351բ:

² Թովմա Մեծովեցի, Պատմութիւն, էջ 107—108: Հարիր-ուս-սիար, հ. 3, գլ. 3, էջ 123: Շարաֆնամե, հատ. 2, էջ 94:

որն ընդունում է նրան և հարգելով նրա խնդիրքը ազատում է վերցրած գերիներին:

Այս դեպքերից հետո էր, որ Ռուստամը որպես Իսքանդարի զինակից, հետասլանդվելով Շահրուխի և Ջհանշահի կողմնակիցների կողմից, ստիպված է լինում թողնել զինվորականի և պետական գործչի կարիերան և ապաստան փնտրել Հոռիում, իր հոր և մյուս հարազատների մոտ: Էմիր Ռուստամը Սյունիքում երևում է 1450 թվականին, երբ ըստ երևույթին նրան թույլատրվել է հոր եղերական մահից հետո, բնակչության որոշ մասի հետ, վերադառնալ իր հայրենի կալվածները: 1450 թ. հոկտեմբերի 30-ին նա որոշ դյուզեր է վաճառում իր նախկին հոգևոր հայր, Տաթևի վանահայր, վերահիշյալ հիշատակարանի գրիչ Նմավոն վարդապետ Անգեղակոթցուն: Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ այս վավերագրում նրա անվան չեն նախորդում մեզ ծանոթ յոթ գյուղերի կալվածագրում հիշված ճոխ տիտղոսները: Դեռ ավելին, նա զրկված է նաև «էմիր» տիտղոսից և կոչվում է միայն «հայ էմիրզադա (իշխանագուն) Ռուստամ, որդի էմիր Բեշքենի, որդի Սմբատի»¹:

Նշանակալից է նաև այն, որ վաճառվող շորս դյուզերից մեկի՝ Տաշուի միայն երեք դանդն է վաճառվում: Այս փաստը ենթադրել է տալիս, որ այդ գյուղի կեսն է միայն պատկանել նրան, կամ այդքանն է միայն ուզել վաճառել, որը վկայում է նրա ոչ շատ մեծ կալվածատիրական կարողությունների մասին:

Ստեղծված քաղաքական աննպաստ պայմաններում, երբ էմիր Ռուստամը ստիպված էր ասպարեզից հեռանալ և երբ իշխանության դուրս էր անցել Շահրուխի դրածո Ջհանշահ-Միրզան, որը միայն հենվում էր քոչվոր արիստոկրատիայի վրա և հաշտ աչքով չէր նայում հայ աշխարհիկ ֆեոդալականության դիրքերի ամրապնդման ուղղությամբ ձեռնարկվող փորձերին, ինքնին հասկանալի է, որ երկրի ինքնուրույնության վերականգնման համար այլևս որևէ լուրջ հեռանկար չէր կարող գոյություն ունենալ:

Սակայն էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերանորոգման ծրագիրը, որի իրականացման ուղղությամբ խոշոր նախապատրաստական աշխատանք էր կատարված, դեռ շարունակում էր մնալ օրակարգում:

Պետք է ենթադրել, որ 1437 թվականից մինչև 1440 թվականը բնկած ժամանակամիջոցում, փորձեր են կատարվել այս հարցի վերաբերյալ ձեռք բերելու ինչպես Սրեանի Յաղուր բեկի, այնպիս նաև Ջհանշահի թույլտվությունը: Ըստ Մեծոփեցու 1441 թ. դարձանը Սրեանից ստացվում են Յաղուր բեկի հրամանագիրը և Հերմոնի վանքի վանահայր Հովհաննես Կոլոտիկի գրությունը, որոնցով Մեծոփեցին և ուրիշները հրավիրվում էին էջմիածին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության հարցին նվիրված եկեղեցական ժողովին մասնակցելու:

Աղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության հարցում երևան են եկել երկու հակադիր կոսակցություններ, որոնցից մեկին գլխավորում էր Այրարատի և Սյունյաց՝ Տաթևի և Հերմոնի վանքերի շուրջ խմբված հոգևորականությունը, իսկ մյուսին՝ Ասպուրականի՝ Աղթամարի, Մեծոփի և մյուս վանքերի ներկայացուցիչները: Որև

¹ ՄՊՎ, թղթապանակ 2ա, վավ. № 3:

² Քովմա Մեծոփեցի, հիշատակարան, էջ 65:

ի նկատի ունենանք, որ Վասպուրականում գտնվող խոշոր վանքերում (Աղթամար, Մեծոփ և այլն) կղերական սքեմի տակ գործող հոգևորականության մեծ մասը իրենց ծագումով կապված էին Արծրունյաց ֆեոդալական տան մնացորդների, իսկ Սյունյաց բարձրաստիճան հոգևորականությունը Որբելյանների հետ, ապա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության գահի համար մղվող պայքարը կարելի է դիտել որպես պայքար հիշյալ երկու ֆեոդալական տների միջև, որոնցից յուրաքանչյուրը այդ միջոցով ձգտում էր իշխանության ամբողջ հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Կարելի է չկասկածել, որ սյունեցիների թեկնածուն պետք է լիներ հենց նույն Գրիգոր Մակվեցին, որը, ինչպես տեսանք, դեռ 1431 թվականից կապված էր հելլ էջմիածնի հետ և ղեկավարում վանքապատկան կալվածների ընդարձակման գործով: Սակայն որքան որ Գրիգոր Մակվեցին հանդիսանում էր էմիր Ռուստամի կողմից հովանավորված անձնավորություններից մեկը, ուստի դժվար թե Յաղուր բեկը առաջին հերթին համաձայնվեր նրա թեկնածության հետ: Բոլոր նշաններից երևում է, որ Ջհանշահը առհասարակ ավելի մերձավոր կապեր է ունեցել և հովանավորել է Աղթամարի կաթողիկոսներին, ուստի նրան ենթարկվող Յաղուր բեկը ևս բնականաբար պետք է հակված լիներ այդ կողմը:

Այսպես թե այնպես, թվում է, թե ժողովականները փորձում են միջին ճանապարհ ընտրել և կաթողիկոս են ընտրում Կիրակոս Վիրապեցուն, որը թեև իր ծագումով Վասպուրականի կողմերից էր, (հառաքաստ գյուղից), սակայն, ինչպես վկայում է Մեծոփեցին, նա վաղուց հեռացել էր այդ կողմերից և հաստատվել նախ՝ Մակվում, ապա՝ դարձել էր խոր Վիրապի վանահայր և իբրև թե հեռու էր կանգնած կուսակցական խմբավորումներից ու նրանց միջև տեղի ունեցող պայքարից:

Հենց Մեծոփեցու իր իսկ վկայություններից պարզվում է, որ կաթողիկոսական թեկնածության հարցի շուրջ ծավալված ընտրական պայքարում հաղթանակել են վասպուրականցիները: Եւ պարզ երևում է, թեկուզ հենց այն բանից, որ Կիրակոս Վիրապեցին կաթողիկոս ընտրվելուց անմիջապես հետո, վերացնում է Աղթամարի կաթողիկոսության վրա դրված բանադրանքը և շարունակում մնալ Մեծոփեցու և նրա գործակիցների ազդեցության տակ: Դրանով էլ պետք է բացատրել երկու տարի անց սուր կերպով դրսևորված օպոզիցիայի երևան գալը, որը հանգեց ի վերջո Կիրակոսի վտարման և Գրիգոր Մակվեցու կաթողիկոս օծվելուն:

Երևն պետք է վերապահությամբ մոտենանք Թովմա Մեծոփեցու հաղորդած այն տեղեկություններին, որոնք վերաբերում են Կիրակոս Վիրապեցու դեմ ծավալված պայքարին: Պետք է հաշվի առնել, որ Մեծոփեցին այս հարցում բոլորովին էլ զերծ չէ կուսակցական նեղմտությունից և նրա տված գնահատականը հակառակորդ կողմի վերաբերյալ օբյեկտիվ բնույթ չի կրում: Պատահական չէ, որ Հովհաննես Կոլոտիկը Յաղուր բեկի մոտ տեղի ունեցած հարցաքննության ժամանակ, բեկի այն հարցին՝ թե եթե նրանք համաձայն չէին Կիրակոսի թեկնածության, ապա ինչո՞ւ ձեռնադրեցին նրան, պատասխանում է՝ Եթա լիցի, ևս ոչ եմ ձեռնադրեալ դնա, այլ Թովմէն և ընկերք նորին»¹:

¹ Թովմա Մեծոփեցի, Հիշատակարան, էջ 80, Տեղեկադիր 8-7

կասկածից դուրս է ուրեմն, որ կաթողիկոսական թեկնածության հարցում սկզբից էլ տարաձայնություն է եղել ժողովականների միջև:

Բայց ամենից կարևոր մոմենտը այս խնդրում այն փաստն է, որ Գրիգոր Մակվեցին այս պայքարում օգտագործել է հատկապես այն հանգամանքը, որ ինքը գյուղեր է նվիրել վանքին և որ կարևորն է, այդ կալվածագրում կամ ավելի շուտ «վակֆնամայում» նա պայման է դրած եղել, որ մինչև իր մահը

էջմիածնի վանահայրը կամ «մութավալին» (متولی) ինքը պետք է լինի և միայն իր մահից հետո կարող է մեկ ուրիշը փոխարինել նրան: Ավելորդ չենք համարում վակֆնամայի այդ հատվածը բերել թարգմանարար:

«...նվ նմանապես պայման դրեց, որ քանի դեռ հիշյալ վակիֆը (կտակողը) ողջ է, նա պետք է լինի վերոհիշյալ վանքի մութավալին (տնօրենը) ու եպիսկոպոսը, իսկ նրա մահից հետո ավագ վանականներից, վարդապետներից և հոգևորականներից լարեխիղճ և անշուսախնդիր մեկը, որի պաշտոնատեղին և բնակավայրը Ուշքիլիսայի (էջմիածնի) վանքը կլինի, կարող է դառնալ վերահսկիչ և տնօրեն»¹:

Ինչպես տեսնում ենք վակֆ անողը իրեն չի անվանում կաթողիկոս կամ եպիսկոպոս (عالم — խալիֆա), այլ անվանում է վանքի տնօրեն՝ «մութավալին», այսինքն՝ վանահայր, կամ ինչպես հիշված է 1441 թ. Մեծոփեցու ձեռքով գրված հիշատակարանում «էջմիածնի հայրապետ»: Իսկ որ կարևորն է վակֆ անող Գրիգոր Մակվեցին որոշակի պայմանով է այդ գյուղերը վակֆ անում էջմիածնի վանքին:

Սակայն, ինչպես տեսանք, այդ պայմանը բոլորովին էլ հաշվի չառնվեց էջմիածնի ժողովում, այն չէր էլ կարող հաշվի առնվել, որովհետև դա չէր համապատասխանում Հայոց եկեղեցու օրենքներին: Մինչդեռ ընդհակառակը այն չափազանց կարևոր էր ըստ մահմեդական շարիաթական օրենսդրության: Խման վակֆնամաների վերջում ավելացվում էր նաև բավական ընդարձակ «լանաթնամա» (նղովադիր), որով բարեպաշտ մուսուլմանների համար ամենածանր անեծքներն ու նղովքներն էին ուղղվում նույն վակֆնամայում նշված պայմանները խախտողների հասցեին, որը հաստատվում էր Շարիաթի անդամների կնիքներով ու ստորագրությամբ ու սրբազան օրենքի ուժ ստանում: Նույն այս վակֆնամայի վերջում կարդում ենք. «Ով որ վերոհիշյալ մուլքերի վակֆ լինելը իմանա և այդ մասին տեղյակ լինելով հանդերձ դրանք վաճառի կամ նվիրի և կամ վերոհիշյալ պայմանների մեջ փոփոխություններ մտցնի, աստուծու, մարդարևի, սատանաների ու դևերի անեծքներով անիծյալ լինի»²:

Միանգամայն հասկանալի է, որ Կիրակոս Վիրապեցու հակառակորդները պիտի փորձեին օգտագործել յոթ գյուղերի կալվածագիրը իր վակֆնամայով հանդերձ, դրա հիման վրա էջմիածնի կաթողիկոսությունը Գրիգոր Մակվեցու հանձնելու համար: Հայկական աղբյուրների ուշադիր ուսումնասիրությունը հս դալիս է հաստատելու մեր այս կարծիքը:

Առաքել Դավրիժեցին իր «Պատմության» մեջ մեջ բերելով մի ընդարձակ ժամանակադրություն, 1443 թվականի տակ գրում է. «զտէր Կիրակոսն հանին ի կաթողիկոսութենէ և նստաւ Մակուեցի Գրիգորն դաբալով: Այս Գրիգորս

¹ ՄՊՎ, Թղթապանակ 1դ, վավ. № 934:

² Նույն տեղում:

նորոգութիւն արարեալ է սուրբ էջմիածնի մասամբ ինչ»¹։ Դավրիժեցու պատմությանն առնթեր մի այլ ժամանակագրության մեջ, որը ըստ Վ. Հակոբյանի պատկանում է Գրիգոր Մակվեցու հակառակորդներից Կիրակոս Ռշտունցու գրչին, նմանապես կարգում ենք. «ՊՂԲ (1443) զտէր Կիրակոս կաթողիկոսն փոխեցին վասն նախանձու և Մակունցի Գրիգոր կաթողիկոսն նստաւ կաթողիկոս զաբալով և թուրքով։ Եւ զիս եւ Սարգիս վարդապետն տուգանել ետուն, և ինչ վատութիւն որ արարին՝ Կիրակոս կաթողիկոսին և Սարգիս վարդապետին և ինձ Աստուած թողու զմեզս նոցա իւրեանց»²։

Պարզվում է ուրեմն, որ Գրիգոր Մակվեցու կաթողիկոս դառնալուն նպաստող հիմնական իրավական գործոնը եղել է վերոհիշյալ կալվածագիրը կամ «ղաբալան»։ Թուվա Մեծոփեցու մոտ ևս կա աղոտ հիշատակություն այդ մասին։ Նա գրում է, որ Յաղուբ բեկի մոտ տեղի ունեցած հարցաքննության ժամանակ, որից հետո բեկը իրավունք է տալիս կաթողիկոս ձեռնադրել Գրիգոր Մակվեցուն, վերջինիս կողմնակիցների ձեռքում եղել է ինչ որ օտար լեզվով գրված գրություն, որը տվել են Մեծոփեցուն կարդալու և որը ըստ երևույթին նրա հակառակորդների հիմնական իրավական կռիվն է եղել. «Ի՞նչ փոխգիր ետուն ինձ ընթեռնուլ օտարապէս...» — գրում է Մեծոփեցին³։ Եթե «փոխգիր» բառը այստեղ հասկանանք որպես փոփոխման գիր, այսինքն՝ սեփականատիրոջ փոփոխման գիր, կամ ուղղակի օտարման, վաճառման փաստաթուղթ, ապա պետք է կարծել, որ խոսքը վերաբերում է նույն յոթ դուղերի կալվածագրին, կամ ինչպես Դավրիժեցու մոտ է հիշված՝ «ղաբալային», որի մեջ շեշտված վակֆային նախապայմանները հիմք են ծառայել Յաղուբ բեկին, կարգադրելու, որպեսզի հեռացնեն Կիրակոսին և կաթողիկոս ձեռնադրեն Գրիգոր Մակվեցուն, որպես մի անձնավորության, որն ըստ այդ շարիաթական վավերագրի, իրավունք ուներ մինչև իր մահը մնալ էջմիածնի վանահայր (մութավալի)։

Անշուշտ, 1441 թվականից մինչև 1443 թվականը, ընկած ժամանակամիջոցում, Գրիգոր Մակվեցու կողմնակիցներին հաջողվել է, ինչպես այդ մասին բաղմիցս շեշտում է Մեծոփեցին, կաշառքների և այլ միջոցներով ձեռք բերել նաև Յաղուբ բեկի համակրությունը Գրիգոր Մակվեցու նկատմամբ, որից հետո միայն գործը կարող էր նման իրավական ձևակերպում և լուծում ստանալ։

Որ Գրիգոր Մակվեցու կողմից էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը զավթելու հիմնական իրավական հենարանը եղել է նույն յոթ դուղերի կալվածագրի կամ վակֆնամայի վերոհիշյալ կետը, այդ պարզ երևում է նաև այն բանից, որ 1443 թվականից մինչև 1466 թվականը շորս կաթողիկոսներ են փոփոխվում, սակայն Գրիգոր Մակվեցին միշտ շարունակում է մնալ աթոռակից կաթողիկոս⁴, և դա միայն այն պատճառով, որ ըստ վակֆնամայի նա իրավունք ուներ մինչև իր մահը մնալ որպես վանքի «մութավալի»։

Սակայն շնայած այդ ներքին աթոռակալական գծություններին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռի էջմիածնում վերահաստատվելու փաստը, այնպիսի մի ժամանակ, երբ պետականության վերականգնման ոչ մի ռեալ

¹ Դավրիժեցի, էջ 436։

² Նույն տեղում, էջ 628. հմտ. Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հատ. 1, էջ 119։

³ Թուվա Մեծոփեցի, Հիշատակարան, էջ 80։

⁴ Դավրիժեցի, էջ 436—437։

հեռանկար գոյություն չունեն, բնականաբար հայկական ղեկավար շրջանակներում պետք է դիտվեն որպես կարևոր երևույթ: Մեր ժողովրդի պատմության մեջ, շնորհիվ այն բանի, որ պատմական բավական երկար մի ժամանակաշրջան, բացակայել է սեփական պետական-քաղաքական իշխանությունը, եկեղեցական իշխանությունները հաճախ իրենց մեջ մարմնավորում էին նաև տարբեր խավերի իղձերը սեփական ինքնուրույն իշխանության կամ նման ինքնատիպ հայկական հաստատության վերաբերյալ: Մենք արդեն տեսանք, թե իր ժամանակին ինչպիսի քաղաքական հույսեր էին կապվում այդ առերևույթ ղուտ կրոնական, եկեղեցական նշանակություն ունեցող երևույթի հետ:

Միջնադարյան պայմաններում, երբ, էնգելսի խոսքերով ասած, եկեղեցին ֆեոդալական հասարակարգի սանկցիան էր հանդիսանում, Հայոց եկեղեցու գլխավոր կենտրոնի վերահաստատումը բուն իսկ կենտրոնական Հայաստանում և նրա դիրքերի հետագա ամրապնդումը անկասկած կարևոր դեր պետք է խաղար նաև հայ իրականության քաղաքական կյանքում, ինչպես այդ տեղի ունեցավ հետագա դարերում և հատկապես XVII դարի վերջերին և XVIII դարի սկզբին ծավալված ազատագրական շարժումների ժամանակ: